

PRZEGLĄD CZASOPISM

Liturgia Sacra 20 (2014), nr 2, s. 591–608

RIVISTA LITURGICA (2013), NR 3–4; (2014), NR 1–2

Większość artykułów trzeciego numeru periodyku „Rivista Liturgica” związanych jest tematycznie z wspólnotami duszpasterskimi. Serena Noceti analizuje relację wspólnoty do terytorium w wymiarze historyczno-hermeneutycznym (*Quale rapporto tra comunità e territorio? Un’analisi storico-ermeneutica*, s. 491–504). Autorka prezentuje najpierw dosyć pobieżną analizę zagadnienia. Bazując na wykopaliskach biblijnych, ukazuje Kościół w czasach apostoelskich, po czym wspomina o rozwoju życia „parafialnego” w okresie po edykcji Konstancyj, kiedy to wspólnoty kierowane przez prezbiterów lub diakonów pozostawały zależne od biskupów. Pod koniec XII w. Europa Zachodnia staje się „ziemią parafii”. Sobór Laterański IV podaje definicję parafii i taka definicja przetrwa do końca XX w. Sobór Trydencki określa rolę parafii, która jawi się jako model typowo klerykalny. Dokumenty Soboru Watykańskiego II również nawiązują do duszpasterstwa parafialnego, zaś Kodeks Prawa Kanonicznego podaje liczne szczegóły związane z parafią (kan. 515nn). Parafia przedstawiona jest jako konkretna i istotna przestrzeń Kościoła.

Luca Bressan zauważa, że temat jednostek duszpasterskich można przedstawić w trzech modelach: jako połączenie kilku parafii w jedno albo jako ścisła koordynacja między parafiami, albo też jako radykalna reorganizacja parafii i utworzenie nowej figury instytucjonalnej z nową nazwą. Jednostki duszpasterskie powinny być figurami ukazującymi ludziom Kościół; powinny być miejscem, gdzie doświadczają się dobrego przyjęcia i braterstwa. Refleksje autora zostały opatrzone tytułem *Una Chiesa alla ricerca del suo futuro. Unità pastorali, parrocchie e presenza della Chiesa nella società* („Kościół w poszukiwaniu swojej przyszłości. Jednostki duszpasterskie, parafie i obecność Kościoła w społeczeństwie”, s. 505–515).

W kolejnym studium Cettina Militello rozważa zagadnienie relacji zachodzących między wspólnotą terytorialną a zgromadzeniem liturgicznym (*Rapporto tra comunità territoriale e assemblea liturgica*, s. 516–528). Jednostki/wspólnoty duszpasterskie tworzone są w wyniku braku odpowiedniej liczby duchownych na danym terytorium, co sprawia, że trzeba promować nowy obraz Kościoła, powstający na bazie współdziałania i komunii. Tego rodzaju problemy dostrzega się w parafiach, które nie mają na stałe kapłana. Wymagają one rozwiązania na forum diecezjalnym. Jednostki/wspólnoty pastoralne są potrzebne na płaszczyźnie formacyjnej, ewangelizacyjnej, katechetycznej, sakramentalnej i liturgicznej. Problemem pozostaje wciąż sprawa przewodniczenia. Autorka stwierdza, że nie jest w stanie konkretnie opisać, na czym mają polegać nowe wspólnoty, które zdają się być utopią w kontekście kapłaństwa hierarchicznego.

Paolo Sartor — odpowiedzialny za służbę katechumenatu w diecezji mediolańskiej i w wymiarze krajowym — snuje refleksje nad trudnościami i możliwościami sprawowania liturgii w jednostkach/wspólnotach duszpasterskich. Podczas obrad Konferencji Biskupów Włoskich podano wytyczne duszpasterskie na dwie dekady (2000–2020). Zaproponowano reorganizację parafii; zasugerowano, aby liturgia, a zwłaszcza Eucharystia niedzielna była dobrze przygotowana. Zwrócono uwagę na specyfikę różnych wspólnot i na perspektywy misjonarskie. Autor podkreśla, że we wspólnotach chrześcijańskich życie liturgiczne i sakramentalne odgrywa pierwszorzędną rolę. Koncentruje się on przede wszystkim na inicjacji chrześcijańskiej dzieci i dorosłych. Artykuł nosi tytuł: *Pastorale sacramentale d'insieme e iniziazione cristiana* („Duszpasterstwo sakramentalne w całości i inicjacja chrześcijańska”, s. 529–543).

Studium Claudia Magnoliego przybliży zagadnienie celebracji Eucharystii w jednostkach/wspólnotach duszpasterskich (*La celebrazione eucaristica alla prova delle unità/comunità pastorali*, s. 544–553). Po przedstawieniu genezy jednostek/wspólnot we Włoszech i podaniu powodów ich powstania (drastycznie zmniejszająca się liczba kapłanów i niemożność zapewnienia we wszystkich parafiach Eucharystii), autor stwierdza, że nadszedł moment, aby poddać refleksji życie liturgiczne jednostek/wspólnot duszpasterskich. Skupia się on na Eucharystii celebrowanej w niedzielę, święta i dni powszednie. W parafiach, w których brakuje kapłanów, wierni są zachęceni, aby udawali się do najbliższych kościołów, gdzie sprawuje się liturgię. Jest tutaj również apel, aby rozwinąć formację liturgiczną diakonów, osób zakonnych i świeckich, aby mogli oni animować życie liturgiczne w dni powszednie.

Podobne nieco w swej treści do powyższego jest studium Paolo Tomatisa pt. *Presidenza liturgica e nuove forme di comunità pastorali* („Przewodniczenie liturgiczne i nowe formy wspólnot duszpasterskich”, s. 554–571). Aktualna sytuacja duszpasterska we Włoszech rodzi pytania o nowe możliwości przewodniczenia w liturgii i we wspólnocie. Tradycyjny model parafii, powstały w epoce Soboru Trydenckiego, bazujący na trzech elementach: budynek kościelny, wierni określonego

terenu i proboszcz, staje się dziś trudny do utrzymania w wielu regionach, co domaga się poszukiwania nowych rozwiązań, by ułatwić ludowi możliwość uczestniczenia w Eucharystii i innych sakramentach. Zdarza się, że jeden proboszcz obsługuje kilka parafii albo kilku kapłanów zaangażowanych jest w pracę w jednostkach/wspólnotach duszpasterskich, celebrując Eucharystię kolejno w różnych wspólnotach. Należy przy tym pamiętać o przestrzeganiu liturgicznych przepisów, by zagwarantować danej wspólnotie jedność i komunie z Kościołem lokalnym.

Nicola Borgo pisze w nocie o duszpasterskich problemach parafii tworzącej się w Udine w latach 1964–1974. Parafia powstała w nowej dzielnicy miasta. Duszpasterstwo rozpoczynano od rodzin, gdzie praktykowano spontaniczne i proste rodzinne „ryty”. Domy rodzinne stawały się miejscem modlitwy i celebracji. Projekt takiego kościoła domowego został zaaprobowany przez papieską komisję ds. sztuki sakralnej we Włoszech, ale odrzuciła go komisja kurialna w Udine i administracja miasta. Nota nosi tytuł: *Rapporto tra l'edificio „locale” e la comunità? Aspetti positivi e limiti di un'esperienza: parrocchia dell'Assunzione in Udine città* („Relacja między budynkiem «lokalnym» a wspólnotą: czy to problem tożsamości dla wspólnoty? Aspekty pozytywne i ograniczenia doświadczenia: parafia Wniebowzięcia w mieście Udine”, s. 573–579).

La formazione liturgica dei fedeli per uno stile unitario („Formacja liturgiczna wiernych zmierzająca do ujednoczenia stylu”, s. 580–588) — to tytuł opracowania autorstwa Valerii Trapatani. Pyta ona, czy różnorodność sposobów celebrowania jest zawsze znakiem płodności Kościoła. Odpowiadając na to pytanie, stwierdza, że ta różnorodność może sprawiać niektórym przykrość i powodować niezrozumienie liturgicznej czynności. Liturgia stosuje język symboli, przybliżając w ten sposób jedyną wiarę w Chrystusa zmartwychwstałego. Formacja liturgiczna została wyraźnie ukazana w *Konstytucji o liturgii świętej* (nr 14–19). Należy formować formatorów, respektować księgi liturgiczne, praktykować *ars celebrandi* i przeżywać mistagogię roku liturgicznego.

W czasie obrad zgromadzenia ogólnego Konferencji Episkopatu Brazylii w kwietniu 2013 r. opublikowano dokument pt. *Wspólnoty wspólnot: nowa parafia*. Postanowiono włączyć w dyskusję na temat odnowy parafii wspólnoty parafialne, różne grupy i ruchy. Domasio Medeiros w nocie podejmuje próbę zaprezentowania intencji dokumentu Kościoła brazylijskiego, wyzwań, propozycji i sugestii dla konferencji przewidzianej na maj 2014 r. Dokument koncentruje się na osobie, wspólnotie i społeczeństwie. Zawiera również perspektywy liturgiczne. Publikacja nosi tytuł: *„Comunità di comunità”, una nuova parrocchia: l'esperienza della Chiesa in Brasile* („«Wspólnota wspólnot», nowa parafia: doświadczenie Kościoła w Brazylii”, s. 589–602).

Inne opracowanie dotyczy doświadczeń jednostek/wspólnot duszpasterskich w Kościele niemieckim (*L'esperienza tedesca delle unità/comunità pastorali*, s. 603–

614). Problemem Kościoła w Niemczech jest brak odpowiedniej liczby kapłanów, co skutkuje koniecznością organizowania jednostek duszpasterskich, które mogą w pewnym stopniu zaspokoić potrzeby wiernych. Autor publikacji, Fabio Trudu, podaje terminy określające różne wspólnoty katolickie, kreśli drogę rozwoju jednostek/wspólnot duszpasterskich, poczynając od Synodu w RFN z lat 1971–1975. Obecnie w Niemczech mówi się o trzech modelach jednostek duszpasterskich: „federacja parafii”, „komunia parafii” i „nowa parafia”. W diecezji Essen z 259 parafii powstały 43 nowe parafie zorganizowane w 176 wspólnotach. Życie liturgiczne w takich parafiach łączy się z trudnościami, zwłaszcza gdy chodzi o uczestnictwo w niedzielnej Mszy św., która bywa sprawowana tylko w miejscach centralnych.

Giancarlo Vergano w krótkiej nocie pt. *L'evangelizzazione, la parrocchia nuova, i ricomincianti*: „*Vino nuovo in otri nuovi*” („Ewangelizacja, nowa parafia, rozpoczynający na nowo: «Nowe wino w nowych bukłakach»”, s. 615–620) zwraca uwagę na pułapki w nowej ewangelizacji, polegające na laksyzmie i rygorystyce. Kładzie nacisk na respektowanie duszpasterskiej powagi, kreśli wytyczne pomagające rozbudzić wiarę i przypomina, że celem duszpasterstwa jest uformowanie ucznia Chrystusa, który ciągle się nawraca.

W *dossier* zamieszczono kilka relacji oraz teksty liturgiczne i pieśni związane z bł. ks. Giuseppe Puglisi, którego beatyfikacja odbyła się w dniu 25 maja 2013 r. w Palermo.

W „horyzontach” znalazły się dwa artykuły. Pierwszy z nich, napisany przez Józefa Strusia, skupia się na osobie św. Franciszka Salezego, na jego biskupim urzędzie nauczania, uświęcania i rządzenia, który pełnił z duszpasterską miłością (*L'esercizio di „munus docendi, sanctificandi, regendi”, via della carità pastorale di san Francesco di Sales, vescovo*, s. 643–688). Autor nawiązuje najpierw do *Rituale Sacramentorum*, wydanego przez Franciszka Salezego w 1612 r., a następnie omawia działalność pisarską i duszpasterską świętego biskupa Genewy.

Ostatnia publikacja zeszytu poświęcona została działalności pedagogicznej Marii Montessori (1870–1952), która stworzyła metodę zwaną „metodą dzieci”, w której koncentruje się na potrzebach dzieci, ich możliwościach, edukacji i przyswajaniu relacji z Bogiem. Mieszkając przez pewien czas w Katalonii, Montessori napisała trzy książki o tematyce religijnej. O jej pedagogicznym dorobku i odnowie edukacji liturgicznej w świetle doświadczenia z Barcelony pisze Marcello Grifò w artykule pt. *Un contributo pedagogico al rinnovamento dell'educazione liturgica: Maria Montessori e l'esperienza di Barcelona* (s. 689–709).

Czwarty zeszyt kwartalnika zatytułowano „*Sacrosanctum Concilium*” 1963–2013. *Il paschale mysterium tra bilanci e proposte* („Konstytucja o liturgii świętej 1963–2013. Misterium paschalne — bilans i propozycje”). Manlio Sodi, redaktor naczelny periodyku, wspomina o zbliżającym się stuleciu czasopisma „*Rivista Liturgica*” i w syntetycznym ujęciu prezentuje jego włączenie się w ruch liturgiczny

(1914–1963), w reformę i odnowę liturgiczną (1964–1983) oraz w zgłębianie tej reformy (1984–2003). Nawiązuje do trzech pontyfikatów i kreśli wytyczne dotyczące perspektyw na przyszłość. Studium zostało zatytułowane „*Rivista Liturgica*” 1914–2013. *Un secolo a servizio del culto, tra movimento liturgico, riforma e rinnovamento della Chiesa* („*Rivista Liturgica*» 1914–2013. Wiek w służbie kultowi, między ruchem liturgicznym, reformą i odnową Kościoła”, s. 743–754).

Próbę ukazania bilansu z okresu pięćdziesięciolecia Konstytucji o liturgii świętej podjął Gianni Cavagnoli (*A 50 anni dalla „Sacrosanctum Concilium”: un tentativo di bilancio*, s. 755–789). Głównymi zagadnieniami branymi pod uwagę przez autora są: celebrowane misterium, rola Ducha Świętego, uczestnictwo (aktywne i w komunii z wszystkimi braćmi), dawanie świadectwa, inkulturacja i tłumaczenie tekstów liturgicznych na różne języki.

Massimo Faggioli w artykule pt. *La „Sacrosanctum Concilium” e il significato del Vaticano II* („Konstytucja o liturgii świętej i znaczenie Soboru Watykańskiego II”, s. 791–808) podkreśla, że dzisiaj potrzebna jest refleksja nad relacją Konstytucji o liturgii do całego dorobku Soboru. Przybliży on kontekst historyczno-teologiczny, w którym zrodziła się Konstytucja, i uwydatnia jej wpływ na niektóre sektory życia Kościoła. Stara się rozwinąć rozumienie krytyki debaty dotyczącej konieczności „reformowania reformy liturgicznej” i osobiście odnosi się krytycznie do próby osłabienia reformy soborowej.

Andrea Grillo prezentuje studium zatytułowane *L’orizzonte sacramentale della rivelazione come „luogo” di incontro tra fede e cultura* („Horyzont sakramentalny Objawienia jako «miejsca» spotkania wiary i kultury”, s. 809–824). Sobór Watykański II odnowił możliwość znaczącej relacji między wiarą i kulturą w *Sacrosanctum Concilium* i *Dei verbum*. Później to zagadnienie zostało poruszone w encyklice Jana Pawła II *Fides et ratio*, gdzie mówi się o sakramentalnym horyzoncie Objawienia, w którym jedność między rzeczywistością a jej znaczeniem pozwala uzmysłwić sobie głębię tajemnicy. Autor rozważa historię, która staje się Objawieniem i jest rozumiana jako „podstawowe doświadczenie” człowieka, który otwiera się na Boga w Chrystusie. Jest tu mowa o „dotknięciu ciała” jako miejscu teologicznym. „Dotknięcie” ma wymiar kultyczny, doktrynalny i eklezjalny. Natomiast w objawieniu tajemnicy Ojca i Jego miłości Chrystus ukazuje w pełni człowieka samemu człowiekowi i objawia mu najwyższe jego powołanie do udziału w tajemnicy Trójcy.

Sobór Watykański II stanął w obliczu różnych wyzwań duszpasterskich, na które starał się odpowiedzieć zwłaszcza w konstytucji *Gaudium et spes*. Podczas redagowania tego dokumentu brano pod uwagę model antymodernistyczny, kompromisowy, eklezjalny i chrystologiczny. W wymiarze liturgicznym zatroszczono się o zachowanie duszpasterskiego aspektu klerikalnego, ludowego, misyjnego i organicznego. Zadbano o zachowywanie przepisów liturgicznych, o formację wiernych, ewange-

lizację i piękno celebracji. O tych kwestiach pisze Marco Di Benedetto w studium pt. *La pastorale liturgica tra Concilio e sfide attuali, per la cultura e la missione educativa della Chiesa* („Duszpasterstwo liturgiczne od Soboru do aktualnych wyzwań dla kultury i misji nauczania Kościoła”, s. 825–842).

Matias Augé w swojej publikacji zatytułowanej *Alcune „questiones disputatae” dell’anno liturgico riformato* („Niektóre «kwestie dyskusyjne» zreformowanego roku liturgicznego”, s. 843–857) wychodzi od wytycznych Konstytucji o liturgii odnoszących się do reformy roku liturgicznego, po czym omawia dokonane zmiany. Porusza kwestie związane z Dniami kwartalnymi, Siedemdziesiątnicą, Wigilią Paschalną i wspomnieniem Matki Bożej Bolesnej obchodzonym w Wielkim Poście. Niektóre z tych celebracji usunięto lub dokonano w nich zmian. Odpowiedź na motywy dokonanych zmian znalazła się w *Missale Romanum* z 2002 i 2008 r.

Ostatni artykuł z działu studiów, autorstwa Antonio Finocchiaro, traktuje o reformie liturgicznej dokonanej po edycji Konstytucji o liturgii i omawianej na różnych blogach (*A cinquant’anni dalla Sacrosanctum Concilium: la riforma liturgica nei blog. Formazione, informazione e disinformazione*, s. 859–909). Po przypomnieniu różnych zasad teologicznych i duszpasterskich zawartych w Konstytucji o liturgii, autor przechodzi do omówienia reformy liturgicznej ocenianej na blogach znanych liturgistów (Augé, Grillo, Giraud) i licznych grup tradycjonalistów. W pierwszej grupie spotyka się ocenę pozytywną przemian posoborowych, zaś w drugiej pojawiają się opinie negatywne. Mówi się tu o zerwaniu z tradycją Kościoła, niekompetencji reformatorów, zagubieniu wymiaru ofiarniczego Mszy św., postawieniu w centrum człowieka zamiast Boga, zatraceniu poczucia *sacrum*, o sztuczności, banalności, daniu miejsca nadużyciom liturgicznym, sekularyzacji i o zatraceniu zmysłu misterium. Tradycjoniści sugerują odrzucenie posoborowej reformy i wyrażają nadzieję na powrót do liturgii potrydenckiej. Pytają również, jak długo w rycie rzymskim będą istnieć dwie formy celebracji eucharystycznej — zwyczajna i nadzwyczajna.

W ciągu pięćdziesięciu lat od ogłoszenia Konstytucji o liturgii pojawiły się liczne podręczniki traktujące o liturgii i teologii sakramentalnej. Mario Florio w nocie pt. *Liturgia e teologia sacramentaria. Alcuni manuali a cinquant’anni dalla „Sacrosanctum Concilium”* („Liturgia i teologia sakramentalna. Niektóre podręczniki w pięćdziesiąt lat od ukazania się Konstytucji o liturgii świętej”, s. 911–925) wlicza podręczniki różnych autorów, poświęcając przy tym więcej uwagi trzem podręcznikom opracowanym przez autorów reprezentujących różne środowiska naukowe. Chodzi tu o Benedetta Testę z Ankony i jego podręcznik na temat sakramentów Kościoła z 1995 r., o Franza Courtha, autora podręcznika o sakramentach w ujęciu praktycznym i teologicznym (1995), oraz o Bernarda Sesboüe i jego podręcznik ukazujący sakramenty w świetle wiary (2009).

Alessandro Toniolo informuje, że z okazji stulecia periodyku „Rivista Liturgica” postanowiono umieścić w Internecie spis treści wszystkich zeszytów, które ukazały

się w latach 1914–2012. Instruuje przy tym, jak należy tego szukać. Krótka nota nosi tytuł: *Gli indici per il centenario di „Rivista Liturgica”* (s. 926–932).

W *dossier* zamieszczono tytuły licznych czasopism liturgicznych, ukazujących się w różnych krajach, podając ich tytuły, historię i redaktorów. Z polskich czasopism podano dane odnośnie do periodyków „Liturgia Sacra” oraz „Ruch Biblijny i Liturgiczny”; zob. D. Passarin (red.), *Periodici che hanno accompagnato la riforma liturgica e che operano al servizio della formazione* („Periodyki, które towarzyszyły reformie liturgicznej i służą formacji”, s. 933–1004).

Pierwszy numer kwartalnika „Rivista Liturgica” z 2014 r. poświęcony został liturgicznej estetyce i nadano mu tytuł: „*Domus ecclesiae*”. *Per una estetica della liturgia*. W pierwszym artykule Paolo Tomatis przybliżył pojęcie estetyki i poetyki (nauka o twórczym działaniu człowieka, zdolność tworzenia) w celebracji chrześcijańskiej (*Estetica e poetica del celebrare cristiano*, s. 17–32). W studium uwypatnia spojrzenie na liturgię pod kątem działania i zmysłowej percepcji. Motywy estetyki i poetyki zauważalne są już w dziełach wczesnochrześcijańskich pisarzy, takich jak: Ireneusz, Tertulian, Ambroży, Cyryl, Augustyn, Grzegorz z Nyssy i Dionizy. W ich pismach wydarzenie sakramentalne jest najpierw ukazywane w świetle tego, co się widzi i słyszy (estetyka), a następnie wyjaśniane w sensie: co tutaj się dokonuje (poetyka). W średniowieczu rozwinięto tłumaczenie celebracji liturgicznych w sensie symbolicznym. Pełna świadomość wielkiej wagi wymiaru estetycznego i poetycznego w liturgii została wypracowana współcześnie na płaszczyźnie teologii liturgii. W chrześcijańskim rycie wszystko zmierza do integracji, a zarazem do zmiany spojrzenia na rzeczywistość przez pryzmat sakramentalnej epifanii Pana.

Cettina Militello w studium pt. *Un luogo per celebrare* („Miejsce celebracji”, s. 33–48) wychodzi od tekstów biblijnych i ukazuje, że oddawanie czci Bogu wymaga się odpowiedniego miejsca, świątyni, gdzie można się zgromadzić i spotkać. Chrześcijanie budują kościoły, w których mogą sprawować liturgię. Sens tych budowli uwypatniają *Obrzędy poświęcenia kościoła i ołtarza*. Autorka omawia znaczenie auli jako miejsca, w którym gromadzą się wierni, po czym przechodzi do ukazania roli i symboliki ołtarza, ambony i baptysterium. Wspomina również o innych elementach świątyni, które powinny przybliżyć wiernym wydarzenia zbawcze i eschatologiczne.

W studium pt. *Il programma iconografico della „Domus ecclesiae”* (s. 49–62) Silvano Maggiani przedstawia program ikonograficzny budynku kościelnego. Historycznie termin „ikona” oznaczał święty obraz, właściwy Kościołowi i kulturze wschodniej albo obraz w sensie ogólnym. We wprowadzeniu do włoskiego wydania *Obrzędów poświęcenia kościoła i ołtarza* zanotowano, że „odnowiona liturgia podkreśla w sposób bardziej wyraźny znaczenie budynku kościoła jako znaku widzialnego jedynej prawdziwej świątyni, która jest osobowym Ciałem Chrystusa i Jego Ciałem mistycznym, czyli Kościołem – Oblubienicą i matką, która celebruje

w określonym miejscu w duchu i prawdzie”. Wyraża się tu symboliczna dynamika między wspólnotą a budynkiem. W programie ikonograficznym należy przewidzieć odpowiednie miejsce w kościele dla krzyża, obrazu Matki Bożej i innych obrazów. Należy również zwrócić w projektach uwagę na aspekt mistagogiczny i misteryjny. O programie ikonograficznym w budynku kościelnym mówią niektóre obrzędy posoborowe i różne dokumenty Magisterium Kościoła.

Inne opracowanie na temat programów ikonograficznych, tym razem w aspekcie historycznym, przedstawia Micaela Soranzo (*Programmi iconografici. La lezione della storia*, s. 63–80). Studium rozpoczyna się od zacytowania wypowiedzi św. Jana Damasceńskiego: „Jeśli jakiś poganin przyjdzie do ciebie i powie: pokaż mi twoją wiarę, ty zaprowadź go do kościoła i pokaż dekoracje, w które został wyposażony budynek, i wyjaśnij mu serię obrazów”. Obraz i słowo oświecają się wzajemnie. Obrazy poprzez swoje piękno stanowią głoszenie Ewangelii i wyrażają blask prawdy, ukazując najwyższą harmonię między dobrem i pięknem, między drogą prawdy i drogą piękna. W starych kościołach rozwinięty został ściśle określony program ikonograficzny, który charakteryzuje przestrzeń w taki sposób, że zgromadzeni łatwiej włączają się w celebrowane misterium. Do IV w. sztuka chrześcijańska nie przewidywała w kościołach elementów figuratywnych, a jedynie symboliczne. Później wprowadzono epizody ze Starego i Nowego Testamentu. Pierwszy szeroki program ikonograficzny jest obecny w Bazylice Matki Bożej Większej w Rzymie. Potem ten program zrealizowano w innych bazylikach. Nowy impuls do rozwoju kultu obrazów dał Sobór Nicejski II (787). Autorka studium omawia okres potrydencki i podaje przykłady z różnych świątyń chrześcijańskich, także współczesnych.

W dziale „noty” pierwszym artykułem spośród pięciu publikacji jest krótkie opracowanie Danilo Lisi pt. *Il luogo del battistero e del fonte. Un esempio* („Miejsce baptysterium i źródła. Przykład”, s. 81–85). Artykuł jest ubogacony fotografiami. Chodzi tu o baptysterium kościoła św. Pawła w Frosinone (Włochy). Jest to okrągły budynek z licznymi oknami, który połączony jest z dzwonnica, ponieważ te dwie budowle są „głosem Boga”.

Paolo Bedogni w nocie zatytułowanej *Ridisegnare il luogo dela penitenza* („Ponownie określić miejsce sakramentu pokuty”, s. 87–110) zwraca uwagę na fakt, iż sakrament pokuty w dawnych wiekach był sprawowany w różny sposób. Od XII w. elementem centralnym stało się wyznanie grzechów. Gestem towarzyszącym rozgrzeszeniu było nałożenie rąk lub jednej ręki na głowę penitenta i modlitwa. W XIV w. pojawiają się pierwsze konfesjonały. Biskup Werony Gian Matteo Giberti w 1542 r. określił, jak ma wyglądać konfesjonał. Mówił o desce z otworami lub okienkiem z kratkami. Szczegóły dotyczące konfesjonału dopracował Karol Boromeusz. Obecnie w wielu kościołach rezygnuje się z tradycyjnego konfesjonału i spowiedź odbywa się w oddzielnym pomieszczeniu, gdzie są dwa krzesła i biurko.

Ważną rolę w przestrzeni liturgicznej pełni krzyż. O jego symbolicznej i poetycznej wymowie pisze Silvano Maggiani w nocie pt. *Il simbolo della croce nello*

spazio liturgico. Estetica e poetica (s. 111–129). Po ukazaniu krótkiej historii związanej z początkami kultu krzyża w Jerozolimie, autor nawiązuje do źródeł średniowiecznych, potrydenckich i współczesnych. Dzisiaj krzyże ołtarzowe umieszczane są na ołtarzu lub w jego pobliżu. Jego umieszczenie powinno brać pod uwagę wymiar architektoniczny, artystyczny i liturgiczny, by dobrze uwypuklić prawdę, dobro i piękno, które mogą być pomocne w sprawowaniu świętych tajemnic „w duchu i prawdzie”.

Tekst publikacji Roberta Tagliaferri, zatytułowany *Dall'icona alla statuaria. La trascendenza e la verità dell'idolo* („Od ikony do rzeźby. Transcendencja i prawda bóstwa”, s. 131–142), dotyczy wartości sakramentalnej sztuki ikonograficznej w pierwotnym chrześcijaństwie, odkrycia symbolicznych wartości estetycznych mowy oraz kryteriów dla liturgii estetycznej, sprawowanej ze sztuką. Autor zaznacza, że obecnie jesteśmy wprawdzie świadomi znaczenia walorów symbolicznych programu ikonograficznego, ale nadal spotyka się kościoły, w których ten program został zrealizowany w niewystarczającym stopniu. Obrazy i figury powinny być związane z kultem i mają być pobłogosławione, o czym dzisiaj często się zapomina.

Krzysztof Marcjanowicz poświęca swoje opracowanie kolorom liturgicznym, nadając mu tytuł: *Dagli studi storici alle considerazioni empiriche: per un'ermeneutica dei colori liturgici* („Od studiów historycznych do rozważań empirycznych: o hermeneutyce kolorów liturgicznych”, s. 143–170). Zauważa, że Mszał Piusa V z 1570 r. jest księgą, która po raz pierwszy w historii oficjalnie określa stosowanie kolorów podczas celebracji liturgicznych w całym Kościele. Mówi się tu o pięciu kolorach. Marcjanowicz przedstawia podstawowe opracowania związane z powyższym tematem, które ukazały się w XX w. Następnie kreśli obraz kolorów w liturgii w wymiarze historycznym, poczynając od Apokalipsy. Wyjaśnia też w sensie fizycznym, w jaki sposób powstaje kolor oraz jakie posiada znaczenie i oddziaływanie w życiu człowieka, a także, jaka jest jego wymowa w kulturze.

Pierluigi Lia bierze za przedmiot swoich naukowych rozważań figury labiryntu znajdujące się na posadzkach nawy głównej znanych katedr europejskich. Taki labirynt wykorzystywano w celebacjach liturgicznych Bożego Narodzenia i Wielkanocy. W chrześcijaństwie w pierwszych stuleciach nie było zainteresowania symboliką labiryntu. W labiryncie nie chodzi o to, jak z niego wyjść, ale o to, jak dotrzeć do jego centrum. Wejście do labiryntu lokowano od strony zachodniej, zaś jego centrum przedstawiano po stronie wschodniej. Inną wymowną stroną labiryntu było ukazanie zasady porządku panującego we wszechświecie. Labirynty zdają się obejmować tajemnice całego chrześcijańskiego kosmosu. Ujmują w sposób syntetyczny drogę zbawienia. Wydaje się, że w tych figurach labiryntów wyrażono ich związek z poezją charakteryzującą się rymem. Od strony liturgicznej labirynt przedstawia pielgrzymowanie chrześcijan według porządku ustalonego przez paschalnego Chrystusa. Publikacja nosi tytuł: *Il verbo si fa rima e ritmo. Studio sul labirinto cristiano medievale* („Słowo staje się rymem i rytmem. Studium na temat średniowiecznego labiryntu”, s. 171–207).

Kolejny artykuł dotyczy początków „Ruchu Metanoia” i projektu przestrzeni sakralnej w latach Soboru (*Gli esordi del „Movimento di Metanoia”. Il progetto dello spazio sacro negli anni del Concilio*, s. 209–230). Saverio Carillo wykazuje, że w dziedzinie projektów przestrzeni sakralnej z XX w. nastąpiła radykalna zmiana. Wpływ na to miały wojny i wprowadzenie nowych technologii. W ostatnim stuleciu w budowach sakralnych pojawiło się zastosowanie betonu. Również tego materiału używa się do odrestaurowywania starych kościołów (np. bazylika św. Sabiny w Rzymie). Autor skupia się na omówieniu architektonicznych dokonań w niektórych włoskich świątyniach. Przestrzeń liturgiczna w odbiorze człowieka, który uczestniczy w świętym obrzędzie, okazuje się dla niego pomocna w otwarciu się na drugich.

Ostatnie opracowanie zeszytu zawiera w tytule pytanie: *È maturo il tempo per celebrare in aule liturgiche adeguate?* („Czy już nadszedł czas, aby celebrować w odpowiednich salach liturgicznych?”, s. 231–237). Domenico Poeta zaznacza, że wznoszenie budowli dla wspólnoty wymaga ukazania piękna, które zbawia. Priorytetem dla architektów projektujących kościoły nie powinny być bieżące tendencje, ale coś więcej. Kościoły bowiem mówią o Bogu, o Piśmie Świętym, o przyrodzie, historii, liturgii, sztuce, architekturze, psychologii i technice budowlanej. Przestrzeń liturgiczna jest mistagogiczna: kieruje w sposób żywy, energiczny i komunikatywny w stronę zgłębiania misterium Chrystusa. Autor twierdzi, że dotychczas nie wypracowano wyraźnej definicji dotyczącej przestrzeni sakralnej dla zgromadzenia wiernych. Warto określić odpowiednie miejsca dla słowa Bożego, chrztu i innych sakramentów, a zwłaszcza dla Eucharystii. Powinna to być przestrzeń bardziej mistagogiczna i performatywna.

Zeszyt drugi z 2014 r. opatrzono tytułem: *Filosofia e liturgia: quale dialogo?* („Filozofia i liturgia — jaki dialog?”. Zamieszczono w nim publikacje jedenastu autorów.

Andrea Grillo omawia relację między filozofią i liturgią, koncentrując się na perspektywach filozoficznych w rozwoju myśli liturgicznej w okresie późnego modernizmu (*Filosofia e liturgia: quale rapporto? Prospettive filosofiche nella svolta tardo-moderna del pensiero liturgico*, s. 273–302). Przybliży tu autorów i szkoły z tego okresu. Zatrzymuje się na szkole fenomenologicznej, rozważa myśl symboliczną, dialogową neohebrajską, antropologiczno-kulturalną, dekonstruktywną, polityczną, transcendentálną oraz średniowieczną. Pośród tematów dominują w tym czasie kwestie związane z akcją, uczestnictwem, rytym, symbolem i doświadczeniem misterium. Znajduje się tu także obszerna refleksja nad teologią sakramentu. Zauważa on, że nie tylko filozofia stanowi niezbędne pośrednictwo dla myśli liturgicznej, ale również refleksja nad liturgią znacząco ubogaca myśl filozoficzną.

„Fakty, czynności i formy działania. Między filozofią czynności a filozofią praktyczną” (*Fatti, azioni e forme dell’agire. Tra filosofia dell’azione e filosofia pratica*, s. 303–320) — to tytuł studium autorstwa Riccarda Fanciullacciego. Zmiany związane z pojmowaniem liturgii i chrześcijańskiego kultu, które nastąpiły w XX w.,

są dzisiaj przedmiotem studiów, które bazują w dużej mierze na teologii liturgii, która nie może być oddzielona od Objawienia i od odpowiedzi wiary człowieka. Czynności człowieka nie ograniczają się do faktów, ponieważ obejmują przestrzeń znaczeń, które objaśniają i wyrażają. Te znaczenia są ze sobą splecione, mniej lub bardziej bezpośrednio, i prowadzą ku wyższym ideałom, ku głębszym, podstawowym kwestiom. Fanciullacci stara się wyjaśnić różnicę między czynnościami i faktami, rozpatruje relację między rozumnym działaniem a etyką oraz naświetla wewnętrzny wymiar działania, odróżniając je od tego, co wiąże się z zewnętrznym wymiarem społecznym.

Włoski filozof Giorgio Agamben, wykładający na uniwersytecie w Wenecji i na wielu uczelniach zagranicznych, w ostatnim czasie zaczął zajmować się tematami teologicznymi, takimi jak boska ekonomia, formy życia w regułach monastycznych i pojęciem sakramentu. Andrea Penso, autor studium pt. *Dal mistero all'effetto in Giorgio Agamben. Una critica a „Opus Dei. Archeologia dell'ufficio”* („Od misterium do efektu według Giorgio Agambena. Krytyka dzieła «Opus Dei. Archeologia instytucji»”, s. 321–334), uważa, że rozważania Agambena mogą okazać się interesującymi dla refleksji liturgicznej, ponieważ obejmują równocześnie filozofię i teologię. Rdzeniem, wokół którego obraca się cała refleksja wspomnianego filozofa, jest znalezienie w paradygmacie instytucji jej źródła i uwydatnienie, kim jest i co czyni człowiek. Agamben w swoim dziele porusza zagadnienia związane z praktyką liturgiczną. Analizuje i rozważa liturgię w jej powiązaniu z dynamiką polityczną władzy i jej administracją. Ma on jednak trudności z objaśnieniem relacji między instytucją, autorytetem i wolnością.

Silvia Lupini publikuje studium zatytułowane *Polarità e contributo ludico-estetico nell'ermeneutica liturgica di Romano Guardini* („Polaryzacja i dorobek ludyczno-estetyczny w hermeneutyce liturgicznej Romana Guardiniego”, s. 335–350). Dzieło Guardiniego pt. *Duch liturgii* z 1919 r. ukazuje paralelizm między symbolizmem a duchowością liturgicznego gestu i paradoks doświadczenia ludyczno-artystycznego (ludyczny = zabawowy, rozrywkowy). Gdy filozof spotyka się z gestem liturgicznym, celebrowanie staje się dziełem artystycznym, a uroczystość kultu staje się obecna poprzez epifanię daru i niewypowiedziane oblicze misterium. W zbliżeniu sztuki i liturgii Guardini ukazuje oryginalne znaczenie ducha i gry. Najgłębszym sensem liturgii jest prowadzenie gry przed Bogiem i bycie dziełem sztuki. Stąd też pojawia się w niej zmieszanie głębokiej powagi z Bożą radością. Wypowiedzi Guardiniego autorka konfrontuje z opiniami innych autorów przedstawiających związek gry z liturgią.

O wkładzie personalizmu w zrozumienie podmiotu celebrowania pisze Bruno Bordinon (*L'apporto del personalismo alla comprensione del soggetto celebrante*, s. 351–366). Podmiotem celebrowania jest osoba wykonująca czynność liturgiczną. Ta czynność jest w zasadzie relacją z osobami boskimi i ze wszystkimi ludźmi. Osoba ludzka, jako relacja stworzona przez Boga, trwa w prawdzie i miłości Bożej. Ale w relacjach międzyludzkich może pojawiać się destrukcja prawdy i miłości.

Autor, w oparciu o teksty nowotestamentalne, przybliżył pojęcie Kościoła jako Ciała Chrystusa. W Kościele mamy udział w relacjach z Bogiem, w rodzinie Bożej, w której Jezus wcielił się, umarł i zmartwychwstał. Czynność liturgiczna jest uczestnictwem w całym misterium Chrystusa. Jest to czynność poszczególnych osób we wzajemnej do siebie relacji, by oddawać cześć, adorować i składać dziękczynienie osobom boskim oraz wzrastać w doskonałości.

Franco Nasini prezentuje studium pt. *Uomo e sacramento: un paradigma angelico-razionalistico nella sacramentaria del XX secolo* („Człowiek i sakrament: paradygmat anielsko-racjonalistyczny w sakramentologii XX wieku”, s. 367–390). W ostatnich dziesięcioleciach pojawiły się bardzo liczne prace ukazujące bilans refleksji sakramentalnej XX w. Znaczący wpływ na teologię sakramentalną miały badania związane z fenomenologią religii, symbolem i znakiem. Autor przytacza opinie kilku znanych teologów (Rahner, Schillebeeckx, Chauvet), u których zauważa pewne tendencje intelektualno-transcendentne w prezentowanej przez nich sakramentologii. Ich przemyślenia pozostają w pewnym dystansie od myśli św. Tomasza.

W jedynej „nocie” znalazł się artykuł Juana Rego traktujący o „formie rytualnej” w Konstytucji o liturgii (*La „forma rituale” nella „Sacrosanctum Concilium”*, s. 391–405). Jest to referat wygłoszony 10 grudnia 2013 r. w Instytucie Liturgicznym Papieskiego Uniwersytetu *Santa Croce* w Rzymie. Rego przedstawia użycie terminu „forma” w Konstytucji o liturgii, po czym ukazuje związek tego terminu z pojęciem *ritus*, wyszczególniając w tym kontekście dynamizm historyczny, hierarchiczny, kulturalny i racjonalny. W podsumowaniu stwierdza, że termin „forma” odgrywał i odgrywa zawsze bardzo ważną rolę w każdej reformie.

Dział „horyzontów” obejmuje cztery artykuły różnotematyczne. W pierwszym z nich José Ramón Villar objaśnia kwestię ordynariatów i prałatur personalnych (*Chiarimento sugli ordinariati e prelature personali*, s. 407–410). Status kościelny ordynariatów wojskowych i prałatur personalnych różni się od statusu Kościołów partykularnych. Ordynariaty i prałatury nie mają na celu realizację wszystkich możliwości życia misji Kościoła, gdyż posiadają swoją specyfikę. Jedną z prałatur personalnych jest *Opus Dei*. Ta instytucja nie ma jednak własnego modelu liturgii ani też własnych ksiąg liturgicznych.

W 2014 r. przypada 100 rocznica czasopisma „Rivista Liturgica”, jak też 100 rocznica założenia Stowarzyszenia św. Pawła przez ks. Giacomo Alberione. Założyciel został ogłoszony błogosławionym w 2003 r. Był to kapłan bardzo aktywny na polu ewangelizacji, a tym samym także w sferze liturgii, dostarczając wiernym włoskim liczne pomoce, jak np. kartki z tekstami liturgicznymi i mszał łacińsko-włoski. Uchodził też za gorliwego czytelnika czasopisma „Rivista Liturgica”. O jego zasługach pisze Carlo Cibien w artykule pt. *Il beato don Giacomo Alberione e „Rivista Liturgica”* („Błogosławiony ks. Giacomo Alberione i «Rivista Liturgica»”, s. 411–421).

Angelo Lameri rozważa temat synodów kontynentalnych i nowej ewangelizacji w wymiarze misyjnym działalności liturgicznej (*Tra Sinodi continentali e nuova evangelizzazione: la dimensione missinaria dell'azione liturgica*, s. 422–430). Po wprowadzeniu traktującym o relacji ewangelizacji do liturgii, autor nawiązuje do posynodalnych adhortacji apostolskich Jana Pawła II, które ukazały się przed 2000 r. Chodzi tu o adhortacje związane z Kościołami w Afryce, Ameryce, Azji, Oceanii i Europie. Wynika z nich, że w nowej ewangelizacji Chrystus jest punktem wyjścia. Liturgia jest tu przedstawiona jako spotkanie i dialog pomiędzy Ewangelią a kulturą. Liturgia przemienia serca, pomaga żyć chrześcijańskimi wartościami i je gorliwie głosić.

Adolfo Ivorra przybliży teologię liturgicznego pozdrowienia, któremu towarzyszy złożenie i rozłożenie rąk (*Mani che si stendono e si uniscono: teologia del saluto liturgico*, s. 431–439). Na przestrzeni wieków pozdrowienia kierowane do wiernych podczas Mszy św. zmieniały swoje miejsce i liczbę. W *Ordo* Rzymskim I występują przed kolektą, przed modlitwą na ofiarowanie i po modlitwie po Komunii. W Mszale z 1474 r. pozdrowienie pojawiło się po *Gloria* i przed prefacją. W Mszale z 1570 r. dochodzi pozdrowienie przed Ewangelią. W Mszale z 1970 r. znika pozdrowienie przed modlitwą na ofiarowanie. Autor stara się odpowiedzieć, dlaczego stosuje się pozdrowienia i podaje ich znaczenie: wyrażenie braterstwa, uznanie władzy kapłana i wymiaru epikletycznego.

O. Kazimierz Lijka OMI